

MŁYNY ZBOŻOWE W MAJĄTKACH SCHAFFGOTSCHÓW NA POCZĄTKU XVIII WIEKU *

Z ciekawymi próbami zmiany form organizacji i eksploatacji dóbr wielkiej własności na Śląsku spotykamy się w pierwszych latach XVIII w. Podjęto je w 1709 r. w dobrach kameralnych¹. Poprzez wydzierżawianie folwarków oraz częściowe oczynszowanie chłopów zmierzano do ujednoczenia oraz powiększenia otrzymywanych z dóbr dochodów. Podobne poczynania nie ominęły prywatnej własności ziemskiej. Prawie w tych samych latach podjęto podobne próby w majątkach Schaffgotschów, leżących na terenie dzisiejszego pow. jeleniogórskiego i lwóweckiego. 15 II 1715 r. administracja klucza Chojnik wydała zarządzenie, w myśl którego, począwszy od połowy 1715 r., połowa poddanych miała odrabiać pańszczyznę jak poprzednio, druga natomiast połowa miała przejść na roczny czynsz w wysokości 1 rtl., z tym że miano im zachować pracę przy wyrębie lasów i zwózce drewna oraz podwoły budowlane, kościelne i młyńskie². Czynszowanie to objęło najpierw kmieci, wywołując powszechne niezadowolenie i skargi, czego wyrazem były suppliki wszystkich zainteresowanych gmin, w których domagano się cofnięcia rozporządzenia z 15 II 1715 r. Zdaje się jednak, że chłopów nie usłuchano. Zmniejszono tylko opłatę do 1 tl. rocznie. W 1718 r. eksperymentem tym objęto także zagrodników, chałupników wygonowych i komorników. Zamieniono połowę spoczywających na nich ciężarów pańszczyźnianych na czynsz w wysokości 16 sgr., a drugą połowę pozostawiono bez zmian, co również spotkało się z powszechną dezaprobatą i niechęcią. Realizacja tego zarządzenia natrafiła na opór zainteresowanych chłopów, co jednak nie przyniosło im spodziewanego rezultatu.

* Artykuł napisany w Seminarium Hist. Społ. i Gosp. Uniw. Wr.

¹ B. v. Prittwitz, *Schlesiens Kammerwirtschaften und deren Verwaltung in der Zeit von 1675—1740* (Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, XV, 1880, H. 2, s. 12 i n.).

² Dane te udostępnił mi J. Leszczyński z przygotowanej do druku pracy doktorskiej pt. *Ruchy chłopskie na Pogórzu Sudeckim w drugiej połowie XVII w.*, za co Mu bardzo dziękuję.

Również w innych gałęziach gospodarki przeprowadzano w tym czasie zmiany o podobnym charakterze. Np. w r. 1714 wydano specjalną instrukcję, która regulowała sprawy produkcyjne i organizacyjno-techniczne w bielnikach dworskich w Gryfowie³. W wyniku jej realizacji sprawy administracyjno-organizacyjne oraz ogólny nadzór nad produkcją 6 bielników dworskich poddano kontroli jednej osoby. Stroną techniczno-produkcyjną zajmowali się natomiast pracujący w poszczególnych bielnikach majstrowie. Oni to do r. 1714 zajmowali się wyłącznie stroną techniczną i organizacyjną procesu produkcji w danych bielnikach.

W r. 1714 przeprowadzono również, zapoczątkowaną w r. 1713, zmianę form organizacji eksploatacji młynów zbożowych w majątkach Schaffgotschów, która polegała na przejściu od krótkoterminowej dzierżawy do zakupieństwa młynów. Problem ten stanowi główny temat poniższych uwag.

*   *

*

Przed przystąpieniem do omawiania zmian, jakie nastąpiły z chwilą przejścia do zakupieństwa młynów, warto zwrócić uwagę na niektóre zagadnienia związane z ich eksploatacją przed r. 1714. Przedstawimy je na przykładzie młynów należących do klucza Chojnik. W latach sześćdziesiątych XVII w. należało do niego 9 wsi⁴. W 4 z nich — Szklarskiej Porębie, Cieplicach, Kromnowie oraz Piechowicach — znajdowały się młyny dworskie. Oprócz nich był jeszcze jeden młyn w Szklarskiej Porębie, który należał do Preusslera, właściciela tamtejszej huty szkła.

Młyn w Cieplicach podobnie jak młyn w Piechowicach miał 4 koła. Natomiast młyn w Kromnowie 2, a młyn w Sobieszowie tylko 1. Ten ostatni przeznaczony był wyłącznie do mielenia słodów. Dwa pierwsze należy zaliczyć do większych⁵.

Ludność wsi, w których nie było młynów, korzystała z młynów we wsiach sąsiednich według ustalonego podziału. Mieszkańcy Cieplic, Goduszyna, Malinnika i Wojcieszyc mełli zboże w Cieplicach⁶. W młynie

³ WAP Wrocław, Archiwum Schaffgotschów (w dalszym ciągu w skrócie: AS), Tit. 11 b, Fach 72, nr 8, vol. I.

⁴ WAP Wrocław, AS, UK 4020. *Urbarz klucza Chojnik*, pochodzący z lat pięćdziesiątych bądź sześćdziesiątych XVII w.

⁵ Np. w dobrach zamkowych opolsko-raciborskich w latach sześćdziesiątych XVI w. młyny 4- i 5-kołowe występowały jedynie w miastach lub większych folwarkach. Natomiast młyny 1 i 2-kołowe, z przewagą tych pierwszych, występowały we wsiach. (*Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich z lat 1566 i 1567*, opr. R. Heck i J. Leszczyński, Wrocław 1956, s. 9, 176 oraz 59, 87, 90, 97, 103, 222, 136, 42, 58, 205 i 206). Natomiast w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w. w Prudniku i jego okolicy przeważyły młyny 2 -- 4-kołowe (A. Weltzel, *Geschichte der Stadt Neustadt in Oberschlesien*, Neustadt Ob./Schl., 1870, s. 547 i n.).

⁶ WAP Wrocław, AS, *Urbarz...*, f. 313.

w Piechowicach chłopi z tej wsi, z Sobieszowa oraz z Pakoszowa⁷. Natomiast w młynie w Kromnowie tamtejsi chłopi oraz z Kopańca⁸. Z młyna w Szklarskiej Porębie korzystali jedynie miejscowi chłopi⁹ z wyjątkiem 3, którzy mieli zboże w młynie Preusslera. Młyn ten nastawiony był wyłącznie na mielenie zboża dla robotników huty szkła, jej właściciela oraz wspomnianych 3 chłopów ze Szklarskiej Poręby¹⁰. Ilość gospodarstw chłopskich przypadających na poszczególne młyny kształtuje się bardzo różnorodnie¹¹.

Młynarze dzierżawiący młyny w majątkach Schaffgotschów byli na trzeciej¹² lub czwartej¹³ miarze. Tytułem dzierżawy oprócz świadczeń w zbożu płacili czynsze. Dwór natomiast pokrywał wydatki związane z poważniejszymi reperacjami młynów i należących do nich urządzeń, zwłaszcza regulujących dopływ wody. W wypadku reperacji młynów młynarze otrzymywali nie tylko drewno i kamienie, ale również robotników¹⁴. Ci ostatni pracowali w ramach pańszczyzny. Doraźne reperacje

⁷ *Ibid.*, f. 79—80.

⁸ *Ibid.*, f. 192.

⁹ *Ibid.*, f. 120.

¹⁰ Schaffgotsch wyraził również zgodę, że w wypadku wybudowania dalszych 6 domów w Szklarskiej Porębie ich mieszkańcy będą mieli zboże w młynie Preusslera. Uzyskał również Preussler prawo wypieku chleba i warzenia piwa, ale tylko dla tych osób, które korzystały z jego młyna. Za to odstępowo od zasady monopolu młyńskiego oraz przymusu młewa otrzymał Schaffgotsch 100 fr. (*Urbarz...*, 139—140).

¹¹ Ilość gospodarstw chłopskich przypadających na koła młyńskie (tabelkę sporządzono na podstawie cytowanego *Urbarza*).

Nazwa wsi	Ilość kół	Kmieci		Zagrodników		Chałupników	
		ogółem	przecięt.	ogółem	przecięt.	ogółem	przecięt.
Cieplice*	4	57	14,2	59	14,7	123	30,7
Piechowice	4	48	12	64	11,5	151	37,7
Kromnów	2	49	24,5	40	20	99	49,5
Szklarska Poręba**	1	7	7	14	14	14	14

* Brak danych dla wsi Wojcieszyce.

** Nie odliczono 3 gospodarzy mielących zboże w młynie Preusslera.

¹² W r. 1639 wydzierżawiono młyn w Piechowicach na trzecią miarę z zastrzeżeniem, że warunki dzierżawy mają trwać „bis zum besser Zeit, da selches wieder zu erhöhen...“ (*Urbarz...*, f. 80). Takie samo zastrzeżenie uczyniono przy wydzierżawianiu młyna w Cieplicach w tym samym roku (*Urbarz...*, f. 313). Na trzeciej miarze dzierżawiono też młyn w Kopańcu w latach 1714—1715 (WAP Wrocław, AS, Sect. I, Fach 28, nr 1).

¹³ Na czwartej miarze dzierżawiono młyn w Siedlęcinie w r. 1696 (WAP Wrocław, AS, Sect. V, Fach 5, nr 6, vol. I, notatka o warunkach dzierżawy).

¹⁴ Np. 8 kmieci korzystających z młyna w Piechowicach dbało o utrzymanie w dobrym stanie mostów na drogach wiodących do młyna. Pomagało im w tym 7 zagrodników, którzy wykonywali pracę ręczną (*Urbarz...*, f. 81).

wykonywał młynarz we własnym zakresie. Koszty związane z zakupem kamieni młyńskich obciążały w $\frac{2}{3}$ dominium, a w $\frac{1}{3}$ młynarza¹⁵. Dominium jednak ciężar ten starało się przerzucić na chłopów, podobnie jak i transport kamieni.

*   *

*

Jak już zaznaczono na wstępie, w r. 1714 przeprowadzono zasadniczą reformę w zakresie sposobu eksploatacji młynów¹⁶. O rok wcześniej przeprowadzono ją w młynie siedleńskim¹⁷. Zagadnienie to rozpatrzymy na przykładzie 12 młynów znajdujących się na terenie klucza Gryf. Były to młyny poruszane siłą wodną, o czym świadczą wzmianki w kontraktach, mówiące o urządzeniach regulujących dopływ wody. Posiadały one od 1 do 5 kół młyńskich, jednak przeważały wśród nich młyny 2- i 3-kołowe. Największe z nich znajdowały się na terenie miast: 5-kołowy w Gryfowie Śląskim i 4-kołowy w Mirsku. W zasadzie wszystkie młyny stanowiły pojedyncze obiekty przemysłowe. Jedynie przy młynie w Krobicy istniała szlifiernia. Natomiast do wszystkich młynów, z wyjątkiem gierczyńskiego, należały kawałki roli, pastwiska lub ogrody. Wielkość poszczególnych ról była bardzo różnorodna. Świadczy o tym fakt, że na ich zasianie przeznaczano od 1 do 12 $\frac{1}{2}$ korca zboża. Zarówno młyny, jak i należące do nich role podlegały zakupieństwu, podobnie jak i prawo do wypieku chleba.

W rozpatrywanych 12 wypadkach w 7 kupującymi byli dotychczasowi młynarze, w 2 młynarze z innych młynów, w 3 natomiast nie określono zawodu kupującego. Podobnie przedstawiała się sprawa na terenie innych kluczy. Kupującymi byli w zdecydowanej większości młynarze tych młynów, w których uprzednio pracowali.

W wyniku zakupieństwa nie pozbywał się jednak kupujący zależności od Schaffgotscha. Niektóre z punktów kontraktu umożliwiały Schaffgotschowi ingerowanie w sprawy młyna. Wprawdzie w kontrakcie zastrzeżono, że kupujący młyn będzie posiadał go dziedzicznie, że może go sprzedać lub zastawić, jednak w kontraktach młynów uprzednio posiadanych prawem zakupieństwa wyraźnie zaznaczono, że transakcję przeprowadzono za zgodą Schaffgotscha¹⁸. Przy tej okazji płacono mu odpowiednią kwotę. Zastrzeżono również w kontraktach, że młynarz powinien dobrze obchodzić się z poddanymi korzystającymi z młyna. W wypadku

¹⁵ WAP Wr., AS, *Urbarz...*, f. 80.

¹⁶ Kontrakty dotyczące młynów klucza Gryf znajdują się w jednostce pod sygn. Gryf, nr 1009. Ponadto kopie ich znajdują się w jednostkach dotyczących poszczególnych młynów.

¹⁷ WAP Wr., AS, Sect. V, Fach I, nr 6, vol. 1, kontrakt sprzedaży młyna, 3 I 1713.

¹⁸ WAP Wr., AS, sygn. Gryf, nr 1009, kontrakt odsprzedaży zakupionego uprzednio młyna w Mirsku z 1718 r.

złego ich traktowania przewidywano odpowiednie sankcje karne, od upomnienia do zmuszenia do sprzedaży młyna. Istniała więc możliwość wywierania odpowiedniego nacisku na młynarza, a nawet jego zmiany.

Jeśli idzie o obowiązki obu stron związane z utrzymaniem młyna w należytych stanie, to przedstawiały się one następująco: dwór zapewniał młynarzom bezpłatnie drewno na budowę śluz, rowów itp. oraz potrzebne do jego przewiezienia furmanki, jak i robociznę na wykonanie danej pracy. Również kamienie wraz z transportem otrzymywał młynarz bezpłatnie, gdy przedsiębrał budowę nowych urządzeń w młynie. Musiał jednak osobiście wynagrodzić pracę cieślów i murarzy. Obowiązywały młynarza w tym wypadku takie stawki, jakie otrzymywali ci rzemieślnicy, gdy pracowali we dworze. Natomiast w wypadku, gdy młynarz przedsiębrał prace związane z ulepszeniem stanu technicznego młyna, to wtedy dwór dawał mu bezpłatnie podwozy i robotników. Za drewno jednak musiał zapłacić. Obowiązek zaopatrzenia młyna w kamienie młyńskie należał wyłącznie do młynarza. Zapewniono mu tylko ich bezpłatny przywóz. Uregulowano również sprawę odbudowy młyna, gdy uległ on spaleniu. Jeśli nie nastąpiło ono z winy młynarza, koszty odbudowy obciążały dwór.

W porównaniu więc z drugą połową XVII w. w r. 1714 nie zaszły poważniejsze zmiany, gdy szło o obowiązek utrzymania młynów w należytych stanie, z tym oczywiście zastrzeżeniem, że w r. 1714 określono dokładniej wzajemne obowiązki obu stron. W zasadzie jednak, w jednym i drugim wypadku, gdy przeprowadzano zasadnicze reperacje, dwór dostarczał materiałów budowlanych do danego młyna, jak i potrzebną robociznę. Natomiast na młynarzu ciążyły drobne wydatki związane z utrzymaniem młyna w ruchu. W porównaniu z połową XVII w. zrzekł się Schaffgotsch pokrywania $\frac{2}{3}$ ceny kamieni młyńskich, przerzucając ten ciężar wyłącznie na młynarzy.

Zobowiązania dworów wobec młynów nie obciążały ich więc poważnie pod względem finansowym. Na terenie majątków Schaffgotschów znajdowała się duża ilość lasów, istniała łatwość zdobycia kamieni potrzebnych do budowy oraz odpowiedniej ilości pańszczyzny, i to zarówno sprzężajnej, jak i pieszej. Jak wynika z powyższych danych, swoje zobowiązania wobec młynów ustalił Schaffgotsch w ten sposób, że można je było wykonywać w przeważającej większości systemem bezgotówkowym.

W zestawieniu obciążeń na pierwszy plan wybijają się sumy, jakie zapłacili poszczególni młynarze tytułem zakupuństwa młynów. Były one znaczne. Wahały się bowiem w granicach 650—1800 fr., płaconych w dwu czy trzech ratach. Natomiast z obciążeń stałych na pierwsze miejsce wybijał się czynsz za ich dziedziczenie, ekwiwalent pieniężny kosztów związanych z tuczeniem świń dworskich oraz zboże lub jego pieniądze

Roczne obciążenia

Miejscowość	Ilość kół szt.	Kwota zakupna	C z y n s z						Równowartość za tuczenie świń			
			za dziedziczenie		za wypiek chleba		za pole		za pastwisko			
			fr.	kr.	fr.	kr.	fr.	kr.	fr.	kr.		
Antoninów	2	650	18	—	6	—	—	45	—	—	—	—
Brzezinec	2	900	39	—	6	—	—	24	—	—	—	—
Gryfów Śląski	2	950	—	—	—	—	—	—	1	24	36	—
Gyfów Śląski	4	1600	67	16	—	—	—	—	—	—	—	—
Gierczyn	1	750	—	—	—	—	—	—	—	—	27	—
Krobica	3	1800	—	—	6	—	3	—	—	—	45	—
Kwieciszowice	3	900	—	—	6	—	3	—	3	—	15	—
Mirsk	5	1800	75	—	—	—	3	—	—	—	—	—
Pręcznica	2	900	13	—	5	—	5	54	—	—	—	—
Rębiszów	2	1000	—	—	2	—	—	—	—	—	44	24
Rędziny	3	1650	54	—	—	—	3	—	2	24	—	—
Świeradów Zdrój	2	1200	—	—	6	—	1	12	?	?	13	—
R a z e m	31	14100	226	16	37	—	20	15	7	36	180	24

fr. — floren

kr. — krajcar

k. — korzec

ćw. — ćwierć

równowartość. W dalszej kolejności szedł czynsz za wypiek chleba, nie wyszczególniony w poprzednich latach, oraz czynsz z ról i pastwisk. Specjalny rodzaj powinności stanowił obowiązek utrzymywania psów myśliwskich przez poszczególnych młynarzy. W zależności od decyzji dworu mógł on być zamieniony na świadczenie w naturze. Dwór miał prawo zażądać po 3 korce owsa za obowiązek utrzymywania przez rok jednego psa. Z innymi rodzajami świadczeń młynarzy nie spotykamy się. Wyjątkowo tylko młynarz ze Świeradowa (Zdroju) był zobowiązany wyrębać rocznie 3 sagi drewna. Nie byli natomiast młynarze zobowiązani do odrabiania pańszczyzny czy wykonywania innych prac we dworze, podobnie jak i ich żony. Dzieci ich natomiast były zwolnione od obowiązku służby we dworze. Musieli jednak młynarze mleć zboże dla dworu, urzędników dworskich, czeladzi oraz robotników dworskich bez pobierania miarek. Zgodnie z aktami kupna zwolniono młynarzy z podatków państwowych ciężących na młynie, obowiązku kwaterunku oraz niektórych powinności na rzecz gminy.

młynów klucza Gryf¹⁹

Zboże z miarek		Pszenica		Żyto		Ilość utrzymywanych psów myśliwskich	Ilość zboża potrzebna na zasianie roli młyńskich	Czy należało pastwisko do młyna	U w a g i
k.	ćw.	k.	ćw.	k.	ćw.	szt.	k.	ćw.	
32	2	—	3	32	—	2	1	—	tak
66	—	1	2	18	—	2	2	—	tak
100	—	3	—	52	2	2	1	—	tak i 1 maca
135	—	36	—	121	2	3	—	—	nie i 3 hl. miał prawo korzystać z pastwiska
63	—	2	1	27	—	1	—	—	nie
126	—	4	2	45	—	3	6	—	tak 4 sgr oraz 3 k. owsa
44	—	1	2	22	—	2	2	—	tak 1 koło przeznaczone do mielenia słodów
144	—	57	—	144	3	4	4,5	—	tak 1 k. 3 ćw. i 2 mace
54	—	—	1,5	54	—	2	5	—	tak
108	—	1	2	27	—	2	12,5	—	tak należy ogród do młyna
124	—	13	—	66	—	3	10	2	tak
48	—	2	2	13	—	2	1,5	—	tak czynsz łączny z roli i pastwiska. Miał wyrąbać 3 sęgi drzewa
1044	2	123	3,5	613	3				

W sumie z 12 młynów klucza Gryf otrzymywał Schaffgotsch rocznie tytułem czynszu 471 fr., 123 korce i 3½ ćwierci pszenicy, 613½ korca żyta oraz 1046½ korca zboża z miarek. Ponadto 87 korców owsa (równowartość utrzymywania psów myśliwskich).

W powyższym zestawieniu zwraca uwagę brak wyraźnego kryterium, według którego ustalono wysokość kwoty płaconej tytułem zakupieństwa oraz według którego ustalano wysokość czynszów. Obliczanie przeciętnych świadczeń poszczególnych kategorii przypadających na koło młyńskie

¹⁹ Tabelkę sporządzono na podstawie danych z kontraktów sprzedaży cytowanych w przyp. 16. Przed przystąpieniem do omawiania zestawienia należy zwrócić uwagę na dane znajdujące się w rubrykach nr 4 i 8. Rzecz charakterystyczna, że w wypadku, gdy z danego młyna płacono czynsz dziedziczny, nie płacono ekwiwalentu w pieniądzu za tuczenie świń dworskich w młynie i odwrotnie. W jednym z kontraktów zaznaczono nawet, że jest to jedno i to samo. Zestawienie powyższych danych wydaje się w pełni to potwierdzać. Również dość znaczne niekonsekwencje dają się zauważyć, gdy idzie o płacenie czynszów z pól i pastwisk. Z niektórych z nich w ogóle nie płacono czynszu. Trudno przypuszczać, by były one z niego zwolnione. Chodzi w tym wypadku najprawdopodobniej o to, że przy wyszczególnianiu różnych świadczeń pieniężnych nie zawsze dbano o to, by rozbić je na poszczególne grupy.

nie wyjaśnia zagadnienia. Rozpiętości są bowiem zbyt znaczne. Wydaje się, że nie zawsze ilość kół decydowała o wartości młyna, a tym samym wysokości sumy zakupnej i wysokości czynszów. Trudno bowiem tak poważne dysproporcje, jakie istniały w wartości i obciążeniu młynów o takiej samej ilości kół, np. w Kwieciszowicach i Rędzinach, kłaść jedynie na karb gorszego stanu młyna w Kwieciszowicach czy gorszych jego warunków terenowych (np. brak dostatecznej ilości wody w poszczególnych okresach w ciągu roku). Najprawdopodobniej główne kryterium wartości poszczególnych młynów stanowiła w pierwszym rzędzie ilość ich klientów oraz proporcjonalna do niej przeciętna roczna produkcja, która nie musiała być zawsze proporcjonalna do ilości kół we wszystkich młynach z terenu majątków Schaffgotschów²⁰.

Zestawienie dochodów z młynów klucza Gryf ujmuje to zagadnienie w sposób statyczny. Nie wykazuje bowiem, czy zaszły, a jeśli tak, to o jakim charakterze, zmiany w ich obciążeniu. Zanim przystąpimy do szczegółowszego rozpatrzenia tego zagadnienia, warto przedstawić, jaki ogólny wpływ na dochody Schaffgotscha z młynów przyniosło ich zakupieństwo. W tym celu posłużymy się zestawieniem dochodów z młynów oraz wydatków na nie przed i po r. 1714.

Dochody i wydatki na młyny klucza Gryf²¹

Rok	Dochody			Wydatki			Różnice		
	fr.	kr.	hl.	fr.	kr.	hl.	fr.	kr.	hl.
1712	2907	45	3	899	21	4 $\frac{1}{2}$	2008	23	5 $\frac{1}{2}$
1713	3508	41	1 $\frac{1}{2}$	297	43	4 $\frac{1}{2}$	3210	56	4 $\frac{1}{2}$
1715/16	3471	19	4 $\frac{1}{2}$	13	42	1 $\frac{1}{2}$	3451	37	3
1737/38	3244	46	$\frac{3}{4}$	15	28	—	3229	18	$\frac{3}{4}$

Notujemy więc po r. 1714 niezbyt znaczne zwiększenie się dochodów, a zwłaszcza stabilizację ich wysokości. Natomiast prawie zupełnie zlikwidowano wydatki pieniężne na młyny, które każdego roku odpowiednio pomniejszały aktualne dochody. Wydatki pieniężne szły w głównej mierze na zakup kamieni młyńskich oraz opłatę rzemieślników zatrudnionych przy reperacji młynów. Jak wiemy z kontraktów, ta grupa wydatków została prawie w całości przesunięta na poszczególnych młynarzy.

²⁰ Np. w „młynie górnym“ (*Ober Mühle*) w Prudniku znajdowały się 4 koła. Jedynie w wypadku napływu dużej ilości wody uruchamiano je wszystkie. Normalnie były czynne 1 lub 2 koła. *Weltzel, op. cit.*, s. 553.

²¹ Dane dla poszczególnych lat znajdują się kolejno w następujących jednostkach: dla lat 1712, 1713 i 1715/16 — WAP Wr., AS, sygn. Gryf, nr 220, 221 i 223; dla r. 1737/38 — *ibid.*, nr 52.

Szczegółowe zmiany, jakie zaszły w zakresie obciążeń młynów na rzecz Schaffgotscha, przedstawia poniższe zestawienie, dotyczące głównie młynów z terenu klucza Chojnik.

Obciążenie młynów na rzecz Schaffgotscha²²

Miejscowość Rok	Kromnów		Cieplice		Malinnik		Jagniątków		Kopaniec	
	1706	1714	1706	1714	1702	1714	1708	1714	1714/15	1718
f l o r e n y										
Opłata za obowiązek tuczenia świń	52	25	62	24	14	16	18	18	24	18
Kołowe (<i>Ganggeld</i>)	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—
Opłata za prawo wypieku chleba	—	6	—	—	—	6	—	6	—	6
Razem	52	31	62	30	14	22	18	24	24	24
k o r c e										
Pszenica	3	5	15	18	4	5	1	—	3	4
Zyto	30	45	—	—	24	13	18	18	—	12
Zboże z miarek	88	76	154	192,5	84	121	30	30	77	24
s z t u k i										
Kapłony	—	—	4	4	—	—	—	—	—	—
Psy myśliwskie (obowiązek utrzymania)	—	2	—	—	—	2	—	1	—	1

Porównując obciążenia młynów z pierwszych lat XVIII w. i obciążenia ustalone w kontraktach z 1714 r., stwierdzamy, że występują równocześnie wypadki zmniejszenia, zwiększenia bądź utrzymania na dotychczasowym poziomie czynszów pieniężnych, gdy świadczenia w zbożu, zwłaszcza gdy szło o pszenicę, na ogół wzrastały. Należy jednak dodać, że wyszczególnione świadczenia w zbożu nie musiały oznaczać, że istotnie w takiej formie pobierał je dwór. Najprawdopodobniej pobierano za nie ekwiwalent pieniężny. Np. w kontrakcie zobowiązano młynarza z Siedłęcina do dostarczania Schaffgotschowi, w zależności od jego woli, określonej ilości zboża lub jego równowartości pieniężnej, ustalonej według aktualnych cen rynkowych w Jeleniej Górze²³. Dążenie do przesunięcia opłat pieniężnych na rzecz świadczeń w zbożu lub jego równowartości pieniężnej może

²² Dane dla młyna w Kromnowie znajdują się w jednostce pod sygn.: WAP Wr., AS, Sect. I, Fach 28, nr 4, zestawienie obciążeń młyna oraz kontrakt sprzedaży. Z tych samych kategorii źródeł pochodzą dane dla pozostałych młynów. Dla młyna w Cieplicach — Sect. I, Fach 28, nr 4, f. 40—43. Dla młyna w Malinniku — Sect. I, Fach 28, nr 5. Dla młyna w Kopańcu — Sect. I, Fach 28, nr 1. Natomiast dla młyna w Jagniątkowie — Sect. I, Fach 29, nr 3.

²³ WAP Wr., AS, Sect. V, Fach 5, nr 6, vol. I.

mieć swe źródło we wzrastających wówczas cenach zboża w porównaniu z dziesięcioleciem 1701—1710²⁴. W ten sposób rekompensowano sobie, zazwyczaj z poważną nadwyżką, zmniejszenie wysokości czynszów pieniężnych.

Jak wynika z powyższej tabelki, nie we wszystkich młynach kształtowały się jednakowo ich obciążenia przed i po r. 1714. W niektórych z nich zmniejszyły się. Wypadki te dotyczyły jednak młynów od dawna istniejących. W młynach nowo założonych, jak w Malinniku, Kopańcu czy Jagniątkowie, wykazywały one tendencję zwyżkową. Aby tę sprawę dokładniej wyjaśnić, musimy uwzględnić fakt, że od połowy XVII w. do r. 1714 zbudowano szereg nowych młynów. Tak np. w 1645 i najprawdopodobniej jeszcze w r. 1706 z młyna w Kromnowie korzystali chłopi z tej wsi oraz z Kopańca. W r. 1718, a nawet już w 1714 spotykamy młyn w tej ostatniej wsi. Jeśli zatem zsumujemy dochody z młyna w Kromnowie i z młyna w Kopańcu, to okaże się, że w r. 1718 był on nieznacznie wyższy, gdy szło o pieniądze (o 3 fr.), natomiast znacznie wyższy, gdy szło o zboże. Z r. 1702 mamy dane o istnieniu młyna w Malinniku, którego mieszkańcy mieli uprzednio zboże w młynie w Cieplicach.

Oprócz więc powiększania czynszów z poszczególnych młynów zwiększał znacznie Schaffgotsch swe dochody poprzez budowę nowych młynów i równoczesne utrzymywanie czynszów w starych młynach na dotychczasowym poziomie, mimo że zmniejszyła się ilość korzystających z nich²⁵. Postępowano zatem odwrotnie aniżeli w wypadku zwiększania ilości kół w danym młynie. Gdy np. w r. 1695 uruchomiono trzecie koło w młynie siedlecińskim, natychmiast zwiększono czynsz z młyna²⁶.

A może owo utrzymywanie się czynszów w r. 1714 na dawnym lub wyższym poziomie należy położyć na karb nowo powstających gospodarstw w związku z przyrostem naturalnym? Istotnie sprawy tej nie można nie doceniać. Brak jednak do jej rozstrzygnięcia dokładniejszych danych. Niemniej wydaje się mało prawdopodobne, by wzrost czynszów postępował proporcjonalnie do wzrostu ludności. Gdyby tak było, to musiałby on być niezmiernie szybki na początku XVIII w.

Tego rodzaju polityka Schaffgotscha musiała wywoływać i wywoływała sprzeciw ze strony młynarzy. Obok próśb o zmniejszenie czynszów

²⁴ J. Heisig, *Historische Entwicklung der landwirtschaftlichen Verhältnisse auf den reichsgräflich-freistandesherrlich-Schaffgotschischen Güterkomplexen in Preussisch Schlesien*, Jena 1884, s. 140, zestawienie cen zboża.

²⁵ WAP Wr., AS, Sect. I, Fach 28, nr 4, f. 6—7, suplika młynarza z Kromnowa, który pisze, że mimo wybudowania młyna w Kopańcu, w związku z czym stracił część klientów, nie zmniejszono mu proporcjonalnie czynszu (16 I 1714).

²⁶ *Ibid.*, Sect. V, Fach 5, nr 6, vol. I, f. 1—3, kontrakt sprzedaży młyna (3 I 1713).

ze względu na budowę nowych młynów²⁷ chwymano się innych sposobów walki. Uruchamiano np. nowe koła młyńskie, nie zgłaszając tego dworowi²⁸, czy nawet uruchamiano nowe małe młyny mimo braku formalnej zgody Schaffgotscha²⁹. Nad tymi formami walki zaczyna jednak dominować dążenie do uniemożliwienia rozwoju nowo wybudowanych młynów przez odbieranie im klientów. Tak było w wypadku nowo wybudowanego młyna w Kopańcu. Np. młynarz z Chromca, korzystając z centralnego położenia dzierżawionego przez niego młyna w stosunku do innych wsi, zatrzymywał chłopów jadących do młyna w Kopańcu i mełł ich zboże u siebie. Doprowadziło to niemal do ruiny młyn w Kopańcu³⁰. W związku z tego rodzaju praktyką Schaffgotsch nakazał nawet młynarzowi z Chromca, by wydzierżawił młyn w Kopańcu na dotychczasowych warunkach, czego z trudem udało mu się uniknąć³¹. Obserwujemy jednak nie tylko walkę młynarzy z Schaffgotschem, ale również walkę konkurencyjną pomiędzy poszczególnymi młynarzami. Bo przecież zwiększenie zdolności produkcyjnych danego młyna i przyciąganie klientów z innych młynów wpływało bezpośrednio na zmniejszenie się dochodów pozostałych młynarzy³². W takiej sytuacji walka o klientów stawała się bardzo istotnym elementem w stosunkach między poszczególnymi młynarzami. Wskazywaliśmy już na praktyki w tej dziedzinie młynarza z Chromca, który nie tylko odbierał klientów młynarzowi z Kopańca, ale i innym młynarzom. W takich wypadkach interwencja Schaffgotscha czy jego urzędników przynosiła z reguły pożądany dla poszkodowanego skutek i osłabiała nasilenie powyższych tendencji. Nie mogła jednak spowodować ich zahamowania. Wprawdzie walka toczyła się w ramach określonych przymusem mlewa i prawem młyńskim, co oczywiście utrudniało jej rozwój, jednak często przekraczała nakreślone jej granice, a tym samym osłabiała znaczenie tego prawa feudalnego.

Jeszcze w jednej dziedzinie zakupieństwo młynów przyniosło pewne zmiany. Spowodowało ono mianowicie znaczne polepszenie się ich stanu technicznego. Wiązało się to bezpośrednio z zainteresowaniem młynarzy w utrzymaniu młynów w jak najlepszym stanie, i to nie tak jak dawniej tylko na okres dzierżawy. Utrzymanie młynów w należyтым stanie ułatwiała młynarzom te punkty kontraktów sprzedaży i zakupu młynów,

²⁷ *Ibid.*, Sect. I, Fach 28, nr 3, pismo młynarza z Chromca (ok. 1712 r.).

²⁸ *Ibid.*, Sect. I, Fach 28, nr 1, pismo urzędnika do Schaffgotscha (7 XII 1728).

²⁹ *Ibid.*, Sect. I, Fach 29, nr 1, pismo urzędnika do Schaffgotscha (21 VI 1728).

³⁰ *Ibid.*, Sect. I, Fach 28, nr 2, pismo urzędnika do Schaffgotscha (5 VI 1713).

³¹ *Ibid.*, pismo urzędnika do Schaffgotscha (10 IV 1713).

³² *Ibid.*, Sect. I, Fach 28, nr 1, pismo urzędnika do Schaffgotscha. Donosi, że skoro młynarz w Sobieszowie założył nowe koło, z którego płacił 24 guldeny czynszu, to może się to przyczynić do ruiny młyna w Kromnowie.

w których była mowa o dostarczaniu im drewna i kamieni na budowę oraz podwód do ich zwiezienia, jak również robotników w wypadku przedsięwzięcia poważniejszych reperacji. Trzeba stwierdzić, że skrupulatnie z nich skorzystano, i to często bezpośrednio po zawarciu kontraktu. Wykazy zapotrzebowania na poszczególne materiały budowlane³³, choć może czasem sporządzone na wyrost, świadczą niedwuznacznie o zainteresowaniu młynarzy stanem młynów, i to na dłuższą metę. Bez wątplenia jakość młynów po r. 1714 polepszyła się. Niektórzy z młynarzy dążyli również do tego, by wprowadzić w młynach pewne zmiany techniczne, mające przynieść w efekcie zwiększenie ich możliwości produkcyjnych. Np. młynarz z Boberhauserein przez zwiększenie średnicy kół wodnych oraz zainstalowanie większych kamieni młyńskich doprowadził do tego, że był w stanie mleć na dobę 3 korce zboża³⁴.

Z powyższych wywodów wynika, że na terenie majątków Schaffgotschów, głównie w r. 1714, nastąpiło przejście od krótkoterminowej dzierżawy młynów do ich zakupieństwa. Kupującymi byli z reguły dotychczasowi młynarze. Przejściu do zakupieństwa towarzyszyło podniesienie obciążeń młynów na rzecz Schaffgotscha. Osiągano je nie tylko poprzez podwyższanie czynszów, ale też przez zmniejszenie ilości osób mielących zboże w danym młynie przy równoczesnym zachowaniu dawnych obciążeń młynów. Wysokość ich obciążeń nie była zawsze proporcjonalna do ilości kół młyńskich. Przy ustalaniu ich brano najprawdopodobniej pod uwagę aktualną przeciętną roczną produkcję młynów. Przejście na zakupieństwo spowodowało wzrost nasilenia oporu przeciwko podwyższaniu czynszów, a w wyniku dążenia poszczególnych młynarzy do zwiększenia własnych dochodów — do zaostrenia walki konkurencyjnej o klienta pomiędzy poszczególnymi młynarzami, co wpływało dodatnio na podniesienie się stanu jakościowego młynów w porównaniu z okresem przed r. 1714 oraz osłabiało feudalny przymus mlewa. Zakupieństwo młynów przyniosło nową, bardziej racjonalną formę eksploatacji zakładów przemysłowych. Do r. 1714 prowadzono je bowiem bezpośrednio na rachunek Schaffgotscha bądź wdzierżawiano. Formy te nie stwarzały dogodnych warunków rozwoju elementów gospodarki kapitalistycznej. Zakupieństwo młynów należy ocenić jako zjawisko postępowe, które przyczyniało się do osłabienia stosunków feudalnych.

³³ *Ibid.*, Sect. I, Fach 28, nr 4, f. 24, wykaz drewna potrzebnego do reperacji młyna w Kromnowie (23 X 1714).

³⁴ *Ibid.*, Sect. I, Fach 29, nr 6, suplika młynarza z Gajówki (1738).